

KLASYFIKACJA I KATEGORYZACJA W SYSTEMIE OCHRONY ZABYTEKÓW

*Classification and categorization in the system of monument
protection*

*Bogusław Szmygin**

SUMMARY: Contemporarily, historic monuments and sites are highly diverse and vast in number. This means that each asset and property has different value and, hence, different principles and forms of historic preservation need to be applied.

Diversification of historic monuments and sites should be a part of the monument protection system and based on the widely accepted and followed methodology. No single methodology allowing for assessing the value of all historic monuments and sites has been developed yet. For this reason, diversification of historic monuments and sites is not applied in the international doctrinal documents. The most comprehensive method of assessing heritage value has been implemented into UNESCO's World Heritage system. It consists on comparing assets

within a certain reference group, yet it does not involve value gradation.

Within the monument protection system, historic monuments and sites can be divided into two major groups, i.e. classes (in terms of the value of an asset or property) and categories (in terms of the specific features of an asset or property).

In the Polish system of historic monuments and sites, application of categorisation (typology-based groups) is justified. However, for practical reasons (a risk of protection being depreciated and weakened), classes can be applied in limited scope (valuing groups).

KEY WORDS: diversification of historic monuments and sites, heritage classification and categorisation.

1. Klasyfikacja i kategoryzacja zabytków – określenie pojęć

Punktem wyjścia do rozważań w każdej dyscyplinie powinno być możliwie precyzyjne określenie przedmiotu jej działania. Charakterystyka przedmiotu dyscypliny określa bowiem jej cele i metody. W przypadku zabytkoznawstwa i konserwatorstwa punktem wyjścia jest więc zdefiniowanie zabytku/dziedzictwa.

Współczesna definicja dziedzictwa ma jednak charakter podmiotowy i dlatego zbiór zabytków ma charakter dynamiczny; jest coraz większy i coraz bardziej zróżnicowany¹. Kluczowym problemem,

* Prof. Bogusław Szmygin, Lublin University of Technology
<https://orcid.org/0000-0003-0629-4495>

¹ W najszerszy, otwarty sposób współczesne rozumienie dziedzictwa przedstawia Konwencja z Faro, która stwierdza, że rozumienie to przekracza wszelkie definicje sformułowane przez dotychczasowe dokumenty – The definition of “cultural heritage” is the broadest proposed by any international instrument to date. It pays particular attention to the interactive nature of the cultural heritage, recognizing that it is defined and redefined by human actions and that it must not be perceived as either static or immutable (art. 2 – Definitions) – Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Rada Europy, Faro, 25 października 2005.

który wynika z rozległego i zróżnicowanego zbioru zabytków, jest brak możliwości jednolitego traktowania wszystkich zabytków. Jest to problem bardzo ważny i trudny zarazem, gdyż oznacza zróżnicowanie działań konserwatorskich. Tymczasem wypracowana przez dziesięciolecia teoria konserwatorska, która powinna stanowić podstawę działalności konserwatorskiej, zakładała równocześnie wszystkich zabytków. Założenie to nigdy nie było prawdziwe, ani też nigdy nie było realizowane w praktyce. Sprawilo jednak, że zabytkoznawstwo nie wypracowało metodologii oceny wartości zabytków, ani też zasad podziału zbioru zabytków na grupy o określonej wartości². W praktyce rzecz jasna zawsze stosowano różne systemy różnicowania zabytków, jednak nigdy nie zyskały one oficjalnego wsparcia w międzynarodowej teorii konserwatorskiej, nie zostały też sformalizowane³.

Oczywiście zmiany zachodzące w zbiorze zabytków wpływają na funkcjonowanie systemu ochrony zabytków. Szczególnie w ostatnich dekadach narosła liczba czynników, które wymuszają coraz większe interwencje przekształcające zabytki. Konserwatorzy zabytków nie mają ani uprawnień, ani argumentów aby ten proces powstrzymać. W tej sytuacji jest coraz bardziej oczywiste, że doktryna konserwatorska zakładająca równocześnie wszystkich zabytków oraz minimalizację interwencji przestaje być oparciem dla praktyki konserwatorskiej. Zasady konserwatorskie zakładające minimalizm ingerencji w historyczną formę i substancję zabytku po prostu przestają wystarczać, gdy część zabytków musi być w znaczącym zakresie przekształcana.

Nieunikniona transformacja teorii konserwatorskiej zmierza więc w kierunku zróżnicowania zabytków. Zróżnicowanie zabytków powinno mieć jednak charakter systemowy, to znaczy być dokonywane w oparciu o kryteria, które pozwolą dokonać klasyfikacji całego zasobu zabytków, które są objęte ochroną (np. w skali terytorialnej lub typologicznej).

Najczęściej stosowaną formą zróżnicowania zasobu jest podział zabytków ze względu na generalną ocenę ich wartości. Ten rodzaj podziału można nazwać klasyfikacją. Podział taki funkcjonuje w wielu krajowych systemach – najczęściej jest to podział zabytków na kilka numerowanych klas (np. Wielka Brytania) lub na zabytki o znaczeniu regionalnym, krajowym, międzynarodowym (np. Ukraina). Podziały tego typu mają charakter formalny (są wprowadzane do zapisów regulujących

² W piśmiennictwie konserwatorskim jest wiele propozycji systemów wartościowania, jednak nie rozwiązują one problemu hierarchii wartości należących do różnych porządków aksjologicznych (reprezentowanych przez różne podmioty uczestniczące w procesie wartościowania zabytków). Z tej przyczyny nie mogły zostać uznane za kompletne i nie zostały wdrożone w systemie ochrony zabytków. – Por. np: M. Witwicki, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, 2007, s. 77–98; W.J. Affelt, *O wartościowości architektury przemysłowej (i nie tylko)*, [w:] *Wartościowanie zabytków architektury*, PKN ICOMOS – Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013; s. 17–36; M. Murzyn-Kupisz, *Wybrane metody badania wartości przydawanych dziedzictwu kulturowemu stosowane przez ekonomistów*, [w:] *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, Politechnika Lubelska, PKN ICOMOS, Lublin – Warszawa 2014, s. 167–184; M. Skłodowski, *Przykłady analizy wielokryterialnej w ocenie wartości i ochronie dziedzictwa kultury*, [w:] *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, Politechnika Lubelska, PKN ICOMOS, Lublin – Warszawa 2014, s. 209–240.

³ Stwierdzenie takie znajduje pełne oparcie w analizie tekstów doktrynalnych na przestrzeni rozwoju teorii konserwatorskiej. Por. np.: Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa, PKN ICOMOS, Warszawa, 2015; International Charters for Conservation and Restoration, „Monuments and Sites”, no I, ICOMOS International, München 2004; Denkmalschutz. Texte zum Denkmalschutz und zur Denkmalpflege, „Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz”, Band 52, Bonn, 2007.

funkcjonowanie systemu ochrony zabytków).

Drugą formą podziału zabytków jest wydzielenie grup typologicznych o podobnej charakterystyce – np. miasta historyczne, fortyfikacje, krajobrazy kulturowe, zabytki techniki. Ten rodzaj podziału można nazwać kategoryzacją. Wydzielanie zabytków o podobnej charakterystyce jest również powszechne we współczesnym konserwatorstwie i znajduje wsparcie w postaci coraz liczniejszych tzw. dokumentów doktrynalnych, które normują zasady postępowania z zabytkami danej grupy⁴. Trzeba jednak podkreślić, że wydzielenie grup typologicznych ma inny charakter niż klasyfikacja; najczęściej nie obejmuje całego zasobu i jest mniej sformalizowane.

Cechy charakteryzujące (i różnicujące) klasyfikację i kategoryzację zabytków przedstawia Tabela 1.

Tabela 1. Charakterystyka klasyfikacji i kategoryzacji zabytków.

<p>Klasyfikacja zabytków – podział zabytków na klasy dokonywany ze względu na ich wartość</p>	<ul style="list-style-type: none"> – zabytki należące do poszczególnych klas należą do różnych grup typologicznych; – wyróżnienie klas zabytków ma cel praktyczny – określenie np. źródła finansowania, statusu ochrony konserwatorskiej; – klasyfikacja jest ograniczona do niewielu klas – najczęściej podział całego zasobu na klasy „1,2,3”, lub „regionalne, krajowe, międzynarodowe” – klasyfikacja powinna obejmować wszystkie zabytki danego zasobu
<p>Kategoryzacja zabytków – podział zabytków na grupy typologiczne dokonywany ze względu na ich charakterystykę</p>	<ul style="list-style-type: none"> – zabytki należące do poszczególnych grup mają zróżnicowaną wartość; – wyróżnienie grup typologicznych ma cel praktyczny – określenie zasad i form działania konserwatorskiego dostosowanych do specyfiki danej grupy; – kategoryzacja składa się wielu grup typologicznych i jest rozbudowywana – kategoryzacja nie musi obejmować wszystkich zabytków danego zasobu

Przedstawiona charakterystyka jest propozycją, która wydaje się dosyć jednoznacznie opisywać i jednocześnie odróżniać obydwa sposoby podzielenia zasobu zabytków na mniejsze zbiory.

⁴ Gdy obowiązywała koncepcja równocенności zabytków dokumenty konserwatorskie miały charakter uniwersalny i dotyczyły całego zasobu – Karta Ateńska (1931), Karta Wenecka (1964). Wzrost liczebności i różnorodności zbioru zabytków wymusił tworzenie dokumentów dedykowanych grupom zabytków o wspólnej charakterystyce – np. Karta Florencka (1981) – ogrody historyczne; Karta Waszyngtońska (1987) – miasta historyczne; Karta z Lozanny (1990) – dziedzictwo archeologiczne.

2. Klasyfikacja i kategoryzacja w polskim systemie ochrony zabytków.

Problem zróżnicowania zabytków dotyczy oczywiście również polskiego zasobu zabytków, a więc polskiego systemu ochrony zabytków. Punktem wyjścia do dyskusji na ten temat powinno być ustalenie czy w polskim systemie ochrony zabytków wprowadzono klasyfikację i/lub kategoryzację zabytków⁵.

Z formalnego punktu widzenia odpowiedź na to pytanie jest jednoznaczna. Polska ustawa z 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nie wprowadza zróżnicowania wartości zabytków⁶. Ustawa nie zawiera zapisów różnicujących ich wartość, co pozwala uznać, że wszystkie dobra uznane za zabytki mają taki sam status. Ustawowa definicja (art. 3) określa zabytek za pomocą kilku warunków, wśród których najważniejszym jest ogólnie określony zbiór wartości (wartość historyczną, artystyczną lub naukową), których stwierdzenie warunkuje uznanie obiektu za zabytek. Ustawa nie zawiera jednak żadnych zapisów doprecyzowujących sposób wartościowania zabytków. Dlatego właśnie nie ma podstaw do uznania, że wartość zabytków formalnie je różnicuje. Tym bardziej, że proces wartościowania jest bardzo złożony i bez określenia sposobu ustalania hierarchii wartości ma charakter subiektywny i nieuporządkowany⁷. W praktyce decyzje te muszą więc być pozostawione wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków, którego wysokie kwalifikacje zakłada i określa ustawa (art. 91)⁸.

Jednolity status zabytków jest potwierdzany przez zapisy dotyczące postępowania z zabytkami. Ustawa definiuje w artykule 3 wybrane działania przy zabytku – prace konserwatorskie (pkt.6), prace restauratorskie (pkt. 7), roboty budowlane (pk. 8), badania konserwatorskie (pkt. 9), badania architektoniczne (pkt. 10), jednak należy wnioskować, że dotyczą one wszelkich zabytków.

W ustawie zostały zróżnicowane formy ustanawiania ochrony zabytków, ale nie określono czy z tego zróżnicowania wynika zróżnicowanie metod i zasad postępowania konserwatorskiego⁹. Wnioski dotyczące takiego zróżnicowania mogą wynikać dopiero z interpretacji tych zapisów (problem

⁵ Jako nieaktualną merytorycznie (ograniczony zbiór zabytków i kryteria oceny) oraz formalnie nieobowiązującą (oficjalnie przestała obowiązywać) należy traktować waloryzację zabytków wprowadzoną w Polsce na początku lat 60. – Spis zabytków architektury i budownictwa, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria A, Tom 1, Warszawa 1964.

⁶ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z dnia 17 września 2003 r., nr 162 poz. 1568).

⁷ Problematyce wartościowania zabytków są poświęcone następujące publikacje wydane przez PKN ICOMOS: *Wartościowanie zabytków architektury*, PKN ICOMOS – Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013; *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, PKN ICOMOS – Muzeum Pałac w Wilanowie – Politechnika Lubelska, Warszawa, 2014; *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, PKN ICOMOS – Muzeum Pałac w Wilanowie – Politechnika Lubelska, Warszawa, 2015; *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, PKN ICOMOS – Politechnika Lubelska, Warszawa – Lublin.

⁸ Problematyka określania wartości zabytków w dokumentacji obowiązującej w polskim systemie ochrony zabytków została przedstawiona w publikacji – B.Szmygin, *Ocena wartości zabytków w świetle rejestru i ewidencji zabytków*, [w:] *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, Politechnika Lubelska, Lublin 2015, ss. 277–295

⁹ Zapisy ustawy różnicują formy określania ochrony konserwatorskiej, np. wpis do rejestru jest dokonywany przez wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 9), park kulturowy jest tworzony na mocy uchwały rady gminy (art. 16), pomnik historii jest tworzony na mocy rozporządzenia Prezydenta RP (art. 15). Zapisy ustawy nie określają warunków (wartości), która powinny spełniać zabytki obejmowane poszczególnymi formami ochrony.

omówiono poniżej). Formalnie jednak ochrona wszystkich zabytków powinna być realizowana w taki sam sposób. Tak więc prawomocny jest wniosek, że formalny status wszystkich polskich zabytków jest taki sam – w systemie nie wprowadzono klasyfikacji ani kategoryzacji.

Takie stwierdzenie nie odpowiada jednak w pełni rzeczywistości. Analiza polskiej ustawy pozwala bowiem ujawnić w niej elementy pośredniego zróżnicowania zabytków w dwóch formach.

Pierwsza forma zróżnicowania wynika i polega na wyróżnianiu grup typologicznych. Pierwsze informacje na ten temat zawiera artykuł 3, który wyjaśnia znaczenie określeń użytych w ustawie. Oprócz generalnej definicji zabytku (pkt.1), zdefiniowano tam również zabytki archeologiczne (pkt. 4), historyczne układy urbanistyczne lub ruralistyczne (pkt. 12), historyczne zespoły budowlane (pkt. 13) i krajobrazy kulturowe (pkt. 14).

Z kolei w artykule 6 wymienione zostały grupy typologiczne zabytków, które podlegają ochronie. W punkcie 1 wyszczególnione zostały grupy zabytków nieruchomych – a) krajobrazami kulturowymi, b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi, c) dziełami architektury i budownictwa, d) dziełami budownictwa obronnego, e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi, f) cmentarzami, g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni, h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji. W punkcie 3 wyszczególniono grupy zabytków archeologicznych – a) pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, b) cmentarzyska, c) kurhany, d) relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Zasady stworzenia obydwóch typologii nie są oczywiste, nie ma wzajemnej spójności pomiędzy nimi, i nie tworzą one całościowej struktury. Ustawa nie zawiera też wyjaśnień na temat konsekwencji tego zróżnicowania.

Druga forma zróżnicowania zabytków wynika ze wspomnianego już zróżnicowania form ustanawiania ich ochrony. Status dobra chronionego (a więc zabytku) nadawany jest bowiem w różny sposób. W artykule 7 ustawy wyszczególniono cztery formy ochrony: wpis do rejestru zabytków, uznanie za Pomnik Historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenie ochrony w mpzp. Formy te są całkowicie rozłączne – na przykład na terenie objętym ustaleniami mpzp mogą być obiekty objęte odrębnymi wpisami do rejestru. Tym niemniej każda z tych form ochrony ma określoną specyfikę, wynikającą ze specyfiki przedmiotu ochrony oraz formy jej ustanawiania (np. park kulturowy jest dedykowany przede wszystkim krajobrazom kulturowym, choć w praktyce zasada ta nie jest stosowna konsekwentnie)¹⁰. W konsekwencji prowadzi to do zróżnicowanego traktowania objętych nią dóbr, choćby ze względu na ich charakterystykę – obiekt versus przestrzeń, jednak bez formalnego oparcia.

Za grupę dóbr wyróżnioną ze względu na formę ochrony, należy też uznać dobra wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Artykuł 15 ustawy przewiduje, że minister właściwy dla ochrony dziedzictwa może wystąpić do Komitetu Światowego Dziedzictwa o wpisanie pomnika

¹⁰ Park kulturowy został na przykład utworzony na terenie zabytkowego centrum Krakowa, a jego celem było przede wszystkim usprawnienie kontroli reklam i informacji graficznej na tym obszarze. Takie ograniczone, instrumentalne wykorzystanie formy parku kulturowego nie jest właściwe. Trzeba natomiast podkreślić, że w świetle najnowszej rekomendacji UNESCO zespół miejski powinien być traktowany jako „historyczny krajobraz miejski”, czyli jako krajobraz kulturowy. Por. np.: Recommendation on the Historic Urban Landscape, Konferencja Generalna UNESCO, Paryżu 2011; Managing Historic Cities, World Heritage Centre, Paris 2010.

historii na Listę Światowego Dziedzictwa. Wpisanie dobra na Listę UNESCO oznacza w praktyce, że w polskim zasobie zabytków jest grupa dóbr objętych rygorami (i kontrolą) określoną w systemie Światowego Dziedzictwa¹¹. Zasady i wymagania ochrony tej grupy dóbr są bardzo jednoznaczne, znacznie wykraczają poza wymagania określone dla pozostałych zabytków będących w polskim systemie ochrony, i są – co bardzo ważne – egzekwowane przez Komitet Światowego Dziedzictwa¹².

Za odrębną grupę zabytków należy też uznać dobra wpisane do ewidencji (art. 22). Zapisy ustawy pozwalają pośrednio wnioskować, że zbiór zabytków ewidencyjnych jest szerszy niż zabytków rejestrowych (art. 19). To oznacza, że status zabytków mają również obiekty ujęte w ewidencji (również nie wpisane do rejestru). Grupa tych zabytków jest duża, liczy ponad 180 tysięcy obiektów, a ich ochrona musi być również uwzględniana w dokumentach planistycznych (art. 19)¹³.

Podsumowując należy stwierdzić, że w polska ustawa umożliwia wydzielenie różnych grup zabytków, które można sprowadzić do dwóch zbiorów.

Pierwszy zbiór obejmuje grupy typologiczne zabytków, wyróżnione ze względu na ich wspólną charakterystykę. Wydzieleniu tych grup nie towarzyszy określenie żadnych konsekwencji, czyli zasad ochrony uwzględniających tę specyfikę.

Drugi zbiór obejmuje grupy zabytków wydzielone ze względu na formę ustanowienia ich ochrony. Forma ustanowienia ochrony również w pewnym zakresie uwzględnia charakterystykę dobra (np. krajobraz kulturowy chroniony poprzez park kulturowy), łącząc ją jednak w pewnym zakresie z oceną wartości (Pomniki Historii i dobra UNESCO). W tym przypadku również nie określa się bezpośrednio zasad postępowania, choć w pewnym zakresie specyfika tej ochrony wynika z formy ochrony.

Tabela 2 pokazuje zestawienie grup należących do poszczególnych kategorii.

¹¹ Polska ratyfikowała konwencję o Światowym Dziedzictwie w 1976 roku, co stanowi zobowiązanie do przestrzegania jej zapisów – Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. (Dz. U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190 i 191)).

¹² Por. np.: *Managing Cultural World Heritage*, seria „World Heritage Resource Manual”, UNESCO World Heritage Centre, Paris, 2013; *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, UNESCO World Heritage Centre, Paris, 2016.

¹³ Dane dotyczące wielkości zasobów zabytków (stworzone według innej typologii) opracowane przez Narodowy Instytut Dziedzictwa przedstawia artykuł: J. Dąbrowski, D. Jankowski, *Czy Wawel można odbudować?* [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja zabytków*, PKN ICOMOS – Politechnika Lubelska, Warszawa 2016.

Tabela 2. Zestawienie grup zabytków wyszczególnionych w ustawie (ze względu na charakterystykę zabytku i formę ustanowienia ochrony)

Podział na grupy typologiczne ze względu na charakterystykę zabytku /przedmiotową, funkcjonalną i przestrzenną/	Podział ze względu na formę ustanowienia ochrony /określa pośrednio również status zabytku/
<ul style="list-style-type: none"> - krajobrazy kulturowe - układy urbanistyczne i ruralistyczne - zespoły budowlane - dzieła architektury i budownictwa - dzieła budownictwa obronnego, - obiekty techniki - cmentarze - parki, ogrody - miejsca upamiętnienia - pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa - cmentarzyska - kurhany - relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej 	<ul style="list-style-type: none"> - wpis do rejestru zabytków, - uznanie za Pomnik Historii, - utworzenie parku kulturowego, - ustalenie ochrony w mpzp. - uznanie za dobro WH - wpisanie do ewidencji

Należy raz jeszcze podkreślić, że z faktu wydzielenia poszczególnych grup typologicznych nie muszą wynikać automatycznie różnicujące je konsekwencje, dotyczące sposobu i zasad ich ochrony. Zabytki należące do każdej z tych grup mogą być na przykład wpisane do rejestru; mają więc taki sam status, i mogą obejmować je takie same zasady konserwatorskiego działania. Z drugiej jednak strony nie ma podstaw by wykluczyć inne zasady konserwatorskiego działania w stosunku do różnych grup dziedzictwa – np. obiektu, krajobrazu kulturowego lub całego miasta historycznego.

Bardziej oczywiste są konsekwencje wynikające z formy ustanowienia ochrony poszczególnych dóbr. W tym przypadku różnicowanie ich statusu jest bowiem precyzyjniej dookreślone, gdyż wynika z połączenia 2 czynników: wartości dobra oraz jego charakterystyki jako fizycznego bytu.

Niedookreślone i niekonsekwentne zróżnicowanie zabytków wprowadzone w polskiej ustawie prowokuje do postawienia pytania: dlaczego wprowadzono różne grupy zabytków i różne formy ochrony? Chociaż ustawa nie zwiera odpowiedzi na te pytania, to wydaje się ona możliwa do sformułowania. Nazwanie różnych grup typologicznych zabytków na pewno ułatwia ich identyfikację, w sytuacji gdy współczesne rozumienie dziedzictwa jest tak szerokie. Jednak przede wszystkim wyróżnienie różnych grup typologicznych i ustanowienie różnych form ochrony jest wymuszone przez fakt, że zbiór zabytków jest na tyle zróżnicowany (co do charakterystyki i wartości), że jego zróżnicowanie jest po prostu koniecznością z punktu widzenia ochrony konserwatorskiej.

3. Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie Światowego Dziedzictwa UNESCO

Problem wartościowania i kategoryzacji zabytków nie dotyczy oczywiście tylko polskiego zasobu i polskiego systemu ochrony. Mechanizm uzasadniający wprowadzenie tych podziałów jest uniwersalny i dlatego problem ten pojawia się we wszystkich systemach ochrony zabytków¹⁴.

Szukając wzorów i rozwiązań warto jednak sięgnąć przede wszystkim do systemu Światowego Dziedzictwa. Wynika to faktu, że ten międzynarodowy system został świadomie zbudowany właśnie w celu obiektywizacji oceny wartości zabytków, pochodzących z bardzo różnych kontekstów czasowych, cywilizacyjnych, ideowych, funkcjonalnych, materiałowych, itp.

Kluczowym zadaniem całego procesu oceny dobra w systemie Światowego Dziedzictwa jest ustalenie, czy obiekt reprezentuje tzw. wyjątkową uniwersalną wartość. Uznanie tej wartości jest warunkiem wpisania dobra na Listę UNESCO. Proces oceny sprowadza się do zero-jedynkowej decyzji – dobro „reprezentuje OUV” lub „nie reprezentuje OUV”. Nie ma stanów pośrednich, gradacji – po prostu musi zapaść jednoznaczna decyzja.

Chociaż uznanie wartości dobra UNESCO jest wyrażane w tak prostej formie, to jej podjęcie wymagało stworzenia rozbudowanej i uniwersalnej metodologii, która pozwala na ocenę dóbr pochodzących z całego świata. Stworzona metodologia – jak wszystkie systemy wartościowania – ma charakter porównawczy¹⁵.

Dla dóbr kultury określono 6 kryteriów, w ramach których porównuje się zgłoszone na Listę UNESCO dobra¹⁶. Nie ma jednak wspólnej płaszczyzny oceny, która pozwala porównać np. malowidła skalne z Australii, resztki systemu nawadniania w Iraku, stalownię w Niemczech, drewnianą cerkiew na Ukrainie, tarasy herbaciane w Sri Lance i obóz zagłady Auschwitz. Porównywać można jedynie obiekty podobne – z podobnych kręgów kulturowych, podobnego okresu, o podobnym charakterze, itp. Dlatego porównanie wymaga określenia grup obiektów o podobnym charakterze – można powiedzieć, że konieczne jest stworzenie grup odniesienia. Takimi grupami odniesienia są najczęściej właśnie grupy typologiczne – np. miasta historyczne, krajobrazy kulturowe, dziedzictwo XX wieku, zabytki techniki, osadzone w odpowiedniej skali terytorialnej.

Tworzenie grup odniesienia zostało w systemie Światowego Dziedzictwa formalnie usankcjonowane. Dokumentacja nominacyjna musi zawierać również analizę porównawczą, czyli ocenę wartości danego dobra w kontekście grupy podobnych obiektów. Temu celowi służy obligatoryjne przygotowanie tzw. studiów porównawczych, które są weryfikowane przez ekspertów wyspecjalizowanych w danej grupie dziedzictwa.

¹⁴ Por. np.: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Edizioni Polistampa, Firenze, 2008.

¹⁵ Zasady i warunki wartościowania oraz założenia, które powinny być spełnione dla dokonania wartościowania zabytków przedstawiono w artykule – B. Szmygin, *Propozycje założeń do systemu wartościowania zabytków – podmiot, przedmiot, status wartości, Wartościowanie zabytków architektury*, PKN ICOMOS – Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013, s. 187–196.

¹⁶ W praktyce ocena dobra w systemie Światowego Dziedzictwa wymaga nie tylko stwierdzenia „wyjątkowej uniwersalnej wartości”, ale również „autentyzmu” i „integralności” (warunki oceniające stan zachowania i kompletność dobra), oraz zapewnienia odpowiedniego systemu zarządzania dobrem (warunki zapewniające ochronę wartości dobra). Wszystkie te warunki zostały określone w dokumencie zwanym Orzeczenie OUV – *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, UNESCO World Heritage Centre, Paris, 2016.

Określanie grup typologicznych w systemie Światowego Dziedzictwa ma jeszcze inne ważne funkcje, które warto przywołać, gdyż potwierdzają one znaczenie jakie ma kategoryzacja zabytków. Przede wszystkim w oparciu o określenie grupy typologicznej następuje ustalenie kompetencji potrzebnych do analizy i oceny danego dobra. Główny podział w systemie Światowego Dziedzictwa jest prosty, gdyż sprowadza się do wydzielenia dóbr natury i kultury, co skutkuje zaproszeniem do oceny IUCN lub ICOMOS¹⁷. Jednak w dalszej kolejności konieczne jest wskazanie specjalistycznej organizacji, która będzie dokonywała oceny wartości dobra – jeden z 29 Międzynarodowych Komitetów Naukowych ICOMOS, DOCOMOMO, TICCIH. Liczba tych organizacji jednoznacznie pokazuje jak daleko poszła już specjalizacja w ochronie dziedzictwa.

Przypisanie dobra do odpowiedniej grupy typologicznej służy również określeniu zakresu parametrów, które pozwalają ocenić stan zachowania dobra. Autentyzm i integralność bada się w przypadku dóbr kultury, natomiast integralność tylko w przypadku dóbr natury. Tak więc są istotne powody, dla których podział na grupy typologiczne jest cały czas rozbudowywany. Współcześnie ma on postać przedstawioną w Tabeli 3.

¹⁷ W praktyce podziały są bardziej złożone, gdy przedmiotem oceny są jeszcze takie kategorie dóbr jak „dobra mieszane” i „krajobrazy kulturowe”. „Dobra mieszane” są oceniane przez specjalistów od dóbr kultury oraz specjalistów od dóbr natury, „krajobrazy kulturowe” są oceniane tylko przez specjalistów od dóbr kultury.

Tabela 3. Typologia dóbr Światowego Dziedzictwa /na podstawie Wytycznych Roboczych z 2012 roku)

DOBRA ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA									
POZIOM I	DOBRA KULTURY		DOBRA NATURY		DOBRA MIESZANE	KRAJOBRAZ KULTUROWY			
POZIOM II	ZABYTKI	ZESPOŁY	MIJESCA ZABYTKOWE	POMNIKI	FORMACJE	STREFY	ZAPROJEKTOWANY	SAMOISTNY	ASOCIACYJNY
POZIOM III	KANALY		SZLAKI DZIEDZICTWA		KRAJOBRAZ KULTUROWY		MIASTA HISTORYCZNE		
POZIOM IV	miejscami i obiektami zamiast obiektów XXI wieku								
POZIOM V	a	b	c	d					

Przedstawiony schemat pokazuje strukturę podziałów typologicznych dóbr w systemie Światowego Dziedzictwa, zgodnie z głównym dokumentem roboczym jakim są „Wytyczne Operacyjne”¹⁸. Warto jednak zwrócić uwagę, że przedstawiona struktura dóbr jest niekompletna i niekonsekwentna – nie została rozbudowana równomiernie na poszczególnych poziomach i nie obejmuje bardzo wielu grup dziedzictwa. Można więc przewidywać, że będzie uzupełniana i rozbudowywana.

¹⁸ Tabela przedstawiająca system dóbr Światowego Dziedzictwa z podziałem na grupy typologiczne została opracowana do wydawnictwa – B.Szmygin, *Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, PKN ICOMOS i Politechnika Lubelska, Warszawa – Lublin, 2016, s. 150.

Niedoskonałości obecnej kategoryzacji nie zmieniają jednak faktu, że podziały typologiczne – czyli kategoryzacje, są trwale obecne w systemie Światowego Dziedzictwa. Logiczną konsekwencją ich usankcjonowanej obecności powinno być sformalizowanie uzależnienia zasad i form ochrony od specyfiki danej grupy typologicznej. Takich działań, opartych o teksty doktrynalne, można oczekiwać w dalszej kolejności.

Podsumowując warto wyraźnie natomiast podkreślić, że w systemie Światowego Dziedzictwa nie funkcjonuje natomiast forma klasyfikacji – wszystkie dobra są uznawane za równocenne.

4. Wnioski dotyczące wprowadzania kategoryzacji i klasyfikacji do systemu ochrony zabytków

Formułując wnioski dotyczące zasadności kategoryzacji i klasyfikacji zabytków zawsze warto rozpocząć od zastrzeżenia, że idea traktowania wszystkich zabytków jako równocenne nie straciła swojego uzasadnienia. Wynika bowiem z istoty idei zabytku – unikatowego wytworu przeszłości, który może być źródłem poznania. Co ważne, zakres i możliwości tego poznania wciąż się poszerzają, nie znamy ich granic i warunków. Dlatego autentyzm zabytku – zachowanie go we wszystkich aspektach, jest wartością nadrzędną. Tak więc z tego względu zachowanie zabytkowej formy i substancji zawsze jest celem konserwatorskiego działania.

Jednak w praktyce tego idealistycznego założenia nie można zrealizować w stosunku do wszystkich zabytków, gdyż zbiór ten jest bardzo duży i zróżnicowany, a zabytki pełnią wiele innych funkcji (nie związanych z ich statusem zabytków). Skoro więc zróżnicowanie zabytków i tak się dokonuje, to powinno mieć charakter planowy. Powinno być opracowane w ramach systemu ochrony zabytków. Różnicowanie zabytków powinno być elementem systemu ochrony zabytków. Do rozwiązania pozostaje natomiast pytanie w jaki sposób należy to zrobić. Wskazania w tym zakresie mogą być następujące.

Wnioski dotyczące możliwości różnicowania zbioru zabytków

- W systemie ochrony zabytków możliwe są dwa zasadnicze podziały zbioru (zasobu) zabytków; klasyfikacja – zróżnicowanie ze względu na wartość zabytku, i kategoryzacja – zróżnicowanie ze względu na specyfikę zabytku. Podział ze względu na formę ochrony jest konsekwencją (może być połączeniem) tych dwóch typów różnicowania zabytków
- Klasyfikacja i kategoryzacja mogą mieć charakter formalny lub nieformalny, mogą im towarzyszyć określone konsekwencje lub nie (finansowanie, zasady konserwacji, formy ochrony)
- W polskim systemie ochrony zabytków są wprowadzone elementy kategoryzacji (zabytki, zabytki archeologiczne, itd.) oraz klasyfikacji (Pomniki Historii i dobra UNESCO); nie zostały formalnie określone konsekwencje praktyczne tych podziałów, co do sposobu postępowania z tymi zabytkami

Wnioski dotyczące podziału zbioru zabytków na grupy typologiczne

- Ocena wartości dobra ma z zasady charakter porównawczy; dlatego jest możliwa tylko w zbiorze dóbr, które można porównywać; najbardziej naturalnym zbiorem dóbr, które

można porównywać są grupy typologiczne; dlatego w pełni uzasadnione jest określanie grup typologicznych – budowanie systemów typologicznych, w ramach zasobu zabytków.

- Zróżnicowanie zabytków należących do poszczególnych grup typologicznych (jako materialnych jednostek) jest tak duże, że konieczne jest zróżnicowanie zasad i metod ich ochrony; dlatego w pełni uzasadnione jest określenie grup typologicznych w ramach zasobu zabytków.
- Określanie grup typologicznych w ramach zasobu zabytków powinno mieć charakter systemowy, być możliwie kompletne (objąć cały zasób zabytków)
- Uzasadnione jest określenie konsekwencji wynikających z zaliczenia zabytków do poszczególnych grup typologicznych – np. formalne określenie zasad działania konserwatorskiego w oparciu o specjalistyczne dokumenty doktrynalne (dla miast historycznych, zabytków techniki, dziedzictwa modernizmu, etc.) – ten temat nie został opracowany i uzgodniony przez środowisko konserwatorskie.

Wnioski dotyczące podziału zaboru zabytków na klasy

- Nie jest uzasadnione rozbudowywanie i tworzenie dalszych podziałów różnicujących wartość zabytków, gdyż doprowadzi to do deprecjacji zabytków zaliczonych do klas niższych
- Istniejące w polskim systemie podziały klasyfikacyjne (Pomniki Historii i dobra UNESCO, europejski znak dziedzictwa) powinny zostać wsparte rozwiązaniami praktycznymi – np. finansowanie, sposób nadzoru konserwatorskiego. Rozwiązania te muszą mieć charakter pozytywny (nie negatywny).
- Liczba dóbr objętych klasyfikacją powinna być ograniczona, co jest warunkiem zachowania ich wyjątkowego charakteru (uniknięcia deprecjacji pozostałych dóbr)

Reasumując przedstawione wnioski można je sprowadzić do stwierdzenia, że we współczesnym zasobie zabytków – w polskim systemie ochrony zabytków – jest uzasadnione wprowadzanie kategoryzacji (grup typologicznych), natomiast ze względów praktycznych (ryzyko deprecjacji i osłabienia ochrony) w ograniczonym zakresie mogą być wprowadzane klasyfikacje (podziały wartościujące).

Takie wnioski i wskazania można sformułować jako tezy do dalszej dyskusji.